

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINGOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Jaloliddin Jo'rayev**

Som Mirzo Safaviyning "Tuhfayi Somiy" tazkirasida haqida 4

Zebiniso Xurramova

Mirzo Umrboqiy hayot yo'li va adabiy merosi xususida 21

Akrom Malikov

Navoiyshunoslik kontekstida matn tadqiqi ("G'aroyib us-sig'ar" devoni misolida) 33

ADABIYOTSHUNOSLIK**Dilnavoz Yusupova**

Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi: Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy "Arba'in"lari misolida 66

Muhsin Macit

Ali Şir Nevâyî'nin Mecmualarda Bulunan Gazelleri Üzerine 78

Fayzulla Iskandarov

Na'tning tarixiy-adabiy ildizlari va taraqqiyoti 89

LINGVISTIKA**Mushtariy Xolmuradova**

"Qutadg'u bilig" dagi baho munosabatini ifodalovchi leksemalar 107

Mavluda Sharipova

Navoiy asarlaridagi literonimlar lingvopoetikasi 122

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Jaloliddin Juraev**

About "Tuhfai Somi" Tazkira by Som Mirza Safavi 4

Zebiniso Khurramova

About Mirza Umerbaqi's way of life and eternal legacy 21

Akrom Malikov

Text research in the context of Navoi study (In the example of the deewan "Gharoib al-sighar") 33

LITERATURE**Dilnavoz Yusupova**

Tradition of Writing Arbain in Turkish Literature: on the Example of "Arbain" by Alisher Navoi and Muslikhiddin Mustafa Akhtari 66

Muhsin Macit

On Ali Şir Nevâyî's Ghazals Found in Magazines 78

Fayzulla Iskandarov

Historical-Literary Roots and Development of Naat 89

LINGUISTICS**Mushtariy Kholmuradova**

Lexemas Representing relationship in "Kutadgu bilig" 107

Mavluda Sharipova

Linguistics of literary names in Navoi's works 122

Navoiy asarlaridagi literonimlar lingvopoetikasi

Mavluda Sharipova¹

Abstrakt

Maqolada badiiy san'atlar asarning saviyasini, ijodkorning badiiy tafakkur qudrati va mahoratini belgilovchi asosiy omil ekanligi tegishli misollar bilan dalillangan, bu san'atlarni yuzaga keltiruvchi lingvistik vositalar aniqlangan, Sharq adabiyotshunosligida nazariy jihatdan asoslangan ma'naviy, lafziy va ma'naviy-lafziy san'atlar xususida fikrlar ifodalangan, bu badiiy san'atlar tizimida harfiy (kitobat) san'atining o'рни hamda ahamiyati belgilangan, Alisher Navoiy she'riy asarlaridagi literonimlarning lug'aviy-badiiy xususiyatlari ochib berilgan, uning literonomik istiora, literonomik tashbih, literonomik tazod, literonomik tasnif, literonomik qalb, literonomik tamsil, literonomik tajnis, tajnisi tomm, tajnisi noqis, tajnisi xatti kabi badiiy san'atlarni voqelantirishdagi vazifasi aniqlangan, shuning mazkur literonimdan foydalanib badiiy san'atlarni yuzaga keltirishdagi mahorati tegishli misollar bilan dalillangan, badiiy san'atlar taraqqiyotidagi o'рни mazkur literonim asosida qisman belgilangan.

Kalit so'zlar: *literonim, lingvopoetika, harf, badiiy san'at, kitobat, o'xshatish, tashbih, metafora, istiora.*

Kirish

Badiiy san'atlar, vosita va usullar lirikaning tabiatiga xos bo'lgan ixchamlik va mo'jazlikni ta'minlash, fikrni obrazli bayon etish, she'rxonga kitobxonga estetik zavq bag'ishlashda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun har bir haqiqiy lirik asar adabiy hayotda o'ziga xos voqea bo'lib, buning sababini shoirning o'zigacha bo'lgan badiiy yutuqlarni o'z asarlariga ijodiy tatbiq etishidan, mazmunning teranligi va shaklning jozibasidan, she'riy san'atlardan mahorat bilan, o'rinli foydalanishidan izlash kerak bo'ladi.

Ayonki, *bade'* arabcha so'z bo'lib, *yangi, ajoyib, nodir* lug'aviy ma'nolarini ifodalaydi. Mumtoz adabiyotda "ilmi bade'" fikrni ravon

---

¹ Sharipova Mavluda Boymurotovna — filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Turon Zarmed universiteti.

E-pochta: sharipova.mavluda.57@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0656-0546

Iqtibos uchun: Sharipova, M. B. 2023. "Navoiy asarlaridagi literonimlar lingvopoetikasi" *Oltin bitiglar* 3: 122—142.

va nafis ifodalash yo'llari va vositalari, badiiy san'atlar (priyomlar, vositalar)ning turlari hamda xususiyatlari kabi masalalarni o'z ichiga oladi [Shayxzoda 1972, 231]. Badiiy san'atlar asarning saviyasini, ijodkorning badiiy tafakkur qudrati va mahoratini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Mumtoz adabiyotda tasviriy vositalardan voqea-hodisalarni jonli, obrazli qilib tasvirlash, nutq ifodaliligini oshirish, u yoki bu narsaning xususiyati, xarakteri, ko'rinishini qisqa ifodali, obrazli qilib tasvirlash uchun foydalanilgan. Tasviriy vositalar, xususan, jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a, sifatlash, takror va boshqalar nasriy va nazmiy asarlarda yuksak badiiylikni, so'z san'atini vujudga keltirgan. Maqsud Shayxzoda bu xususda quyidagilarni yozadi: "*Ilmi bade' so'zga ziynat va oroyish bermoq maqsadida qo'llaniladigan qoidalar va qonunlardan iboratdirki, to'g'ri va sog'lom kalimalarda ro'yobga chiqadi*" [Shayxzoda 1972, 232].

Ma'noviy san'atlar asosiy tasviriy vosita bo'lgani uchun, "sanoye' ma'naviy" deb ataladi. Atoulloh Husayniy bu xususda quyidagilarni qayd etadi: "Ajam shuarosi tashbeh istiora, kinoya yanglig' eng mashhur va ko'p uchrayturg'on zoti' go'zalliklarni oriziy go'zalliklar bilan qo'shupturlar va alarning majmu'in sanoyi' derlar" [Husayniy 1981, 34]. Demak, ma'noviy san'atlar mazmunini kuchaytirish, fikrni chiroyli va obrazli qilib ifodalashga yordam beradi. Nutqning ma'nosi va mohiyati bilan aloqador bo'lgan san'atlarga *tavjih iydom, tajohul-orif, talmeh irsol-ulmasol, kalomi jomi', mazhabi kalomi, husni ta'lil, tafri', jam' tafrik laff-u nashr, tablig' ig'roq, g'uluvv, iyg'ol takmil, lug'z, tashbih istiora, tamsiya, kinoya, ta'riz* kabilar kiradi. Ma'noviy san'atlar bayt yoki misra, yoxud gap, aniqrog'i, matn mazmuni bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Ular bayt yoki g'azal ma'nosini jilolantirish, yarqiratish, kuchaytirish, uning ta'sirchanligini oshirish, asarda so'z o'yini imkoniyatlarini namoyish etish, kitobxonni fikran hayratga solish, uning fikriy kashfiyotchiligiga hissa qo'shishga xizmat qiladi.

Lafziy san'atlar esa "sanoye' lafziy" deb nomlangan bo'lib, unda so'zning shakli, jaranglashi va hatto tashqi (harfiy) chiziqlari asosiy rolni o'ynaydi. Lafziy go'zalliklar "alfozni ma'noga tobi' qilgaylar, umuman barcha go'zalliklarning asosi uldurkim, nutq ul tarzda ado etilgaykim, ma'noni anglashg'a, aning latofati, tarkibi va sog'lamlig'iga hech bir halal etmagay" [Husayniy 1981, 35].

Lafziy san'atlar formal quruq so'z o'yinlaridan iborat, degan fikrlar ham bor. Ammo til me'yorlarini juda yaxshi bilgan, uning grammatik xususiyatlarini juda chuqur anglagan ijodkorgina, uni

bayt mazmuniga, vazniga va g'oyasiga singdira oladi va badiiyat nuqtai nazardan yuksak darajadagi asar yaratib biladi. Lafziy san'atlar jumlasiga *tarse', tajnis, qalb, saj', mumosil, tajziya, tasmit, aks, tardid, tavshih tarofuq, raqto, hayfo, jam'ul-huruf, mutazalzil, murabba', muaqqad, munavvar, munshajjar, tavsiya, muhokama, muqaytas* kabilar kiradi.

Qadimiy san'atlarni bilish she'rda mavjud murakkab obrazlarni anglashga ko'mak beradi. "Aruz va she'riy san'atlar bobidagi an'anaviy ta'limotlarni o'zlashtirib olgan tadqiqotchi g'azalga uni yozgan shoirning ko'zi bilan qarashga muayassar bo'ladi, chunki o'sha shoir o'z she'rini, albatta, she'riyatning majburiy qonunlariga rioya qilib yozgandir" [Shayxzoda 1972, 252].

Mumtoz she'riyatdagi arabiy harflar (literonimlar) muhim tasviriy vosita sifatida badiiy san'atlarning har ikkala guruhida ham o'ziga xos vazifani bajargan. Literonimlarning yangi badiiy san'atlarni hosil qilishdagi o'rni beqiyos kattadir. Ular lafziy va ma'naviy san'atlar bag'rida shakllanadi va taraqqiy etadi. Harfiy san'atlar istiora, o'xshatish, qalb, tajnis, tazod, istixroj, tamsil kabi badiiy san'atlarda namoyon bo'ladi.

Literonomik istiora

Istiora ma'naviy san'atlardan bo'lib, *biror narsani omonatga olmoq* degan ma'noni anglatadi. "Istiora majozning bir nav'idur, deb ta'kidlaydi A.Husayniy, – haqiqat lafziy, o'z yasog'i, ya'ni nimani mo'ljallab yasag'on bo'lsalar, ushul ma'no orasidagi biror aloqa-yu munosabatga asoslanib qo'llamoqtin iborattur". Demak, istiorada so'z ko'chma ma'noda ishlatiladi va u tashbehiy bog'lanish orqali amalga oshiriladi. O'xshatilayotgan narsaga o'xshayotgan narsaning, predmet, hodisaning xususiyati, sifati, belgisi ko'chirib o'tkazadi. Bunda faqat o'xshovchi ifodalanadi va u ma'no jihatidan o'xshatilmishini o'z ichiga oladi [Rustamov 1979, 75]. Rashiddin Vatvot shunday yozadi: «Bu san'at andoq bo'lurkim, bir lafzning haqiqiy ma'nosi bo'lur, kotib yoki shoir ul lafzni u haqiqiy ma'noda ko'chirur va oriyat yo'li bila o'zga bir yerda ishlatur. Bu ta'rifin ma'lum bo'lurkim, ul majozning barcha nav'larin istiora deb atashdir» [Husayniy 1981, 219]. Demak, istiorada so'z yoki iboralar asl ma'nosida emas, balki boshqa ma'noda ishlatiladi va so'zlarning ko'chma ma'nosi tashbehiy bog'lanish bilan yuzaga keladi. Misol:

Ibtido aylab *alif*din, mudr aylab dog'din,

Ishq manshurin chu davron otima insho qilib.

[Navoiy 1989, 33].

Tasavvuf falsafasi nuqtayi nazardan bayt mazmunini tahlil etsak, unda Ollohning yagona o'zi borliqni yaratganligi, u shunday qudratga egaki, istagan paytda o'zi yakson qilib, yana o'zi tanho qolishi mumkinligi fikri ilgari surilgan. Diqqatni "ibtido" ابتدا so'zining yozilishiga qaratamiz. *Alif* ا harfi so'z boshi va oxirida yolg'iz, alohida shakli orqali kelgan. Shoir harfning mana shu ko'rinishi orqali Ollohning yagonaligini shakl va mazmunga mos ravishda ifodalagan.

Qaddig'a el mayli bo'lg'ondin ko'ngul ozurdadur,
Ul *alif*din zorlarning hosili ozor emish [Navoiy 1989, 151].

Tavsifi: yorning go'zal tik qomatiga oshiq bo'lganlarni ko'rib, xavotirga tushaman. Chunki uning *alif*dek qomatiga zor bo'lganlar oxir-oqibat ozor topdilar. "Alif" ا harfiga "zor" زار so'zi qo'shilsa, u "ozor" آزار so'ziga aylanadi. Yorga nisbatan "ul alif" ifodasining qo'llanishi istioraning yorqin namunasidir.

Malohat birla tuzdung sarv dardlar qomatin, ya'ni
Ki mundoq zeb birla ul *alif*ni aylading zebo [Navoiy 1989, 32].

Mazmuni: sen (ya'ni Olloh) go'zallarning sarv kabi qomatlarini nafosat ila bezading. Bu bezak, ya'ni "zeb" ularning qomatlarini zebo (chiroyli, go'zal) qilibdi. Shoir "zeb" زيب so'ziga "alif" harfini qo'shish orqali "zebo" زيبا so'zi hosil bo'lishini ko'rsatadi. Bayt tavsifu ta'rif xarakteriga ega. Ikkinchi misradagi "ul alif" ifodasi istioraviy tarzda ma'shuqaga ishora qilmoqda.

O'qlaringga yuqti bag'rim qonimu, ey qoshi yo,
Yo'qsa anda zeb uchun har yon baqam payvandidur.
[Navoiy 1989, 88].

"Baqam" so'zi eski o'zbek tilida qizil rang olinadigan yog'och, daraxtni anglatadi. Shoir baytda ayni shu so'z va u ifodalaydigan qizil rangga alohida urg'u berib, yuksak badiiy muvaffaqiyatga erishgan: "Menga otgan o'qlaring nega qizil? Ularga mening bag'rimdan oqqan qonlar yuqqanmi yoki ularda baqam (qizil rang olinadigan yog'och) payvandlarining siyohi zeb uchun saqlanib qolganmi?" demoqda shoir faryod chekib. Albatta, bunda "o'q" timsolida yor kipriklari nazarda tutilgan. Shoirning "ey, qoshi yo" murojaati istioraning go'zal namunasidir.

Novakandoz o'lg'ali kofir ko'zung, ey qoshi yo,
Kimsaga jon qolmag'ay, fahm ayladim andozdin.
[Navoiy 1989, 247].

Baytda yordan shikoyat uning ko'zi vastasida namoyon bo'lgan. Ma'shuqaning chiroyli ko'zi oshiqqa jaf o'qasdi bilan boqadi,

uning jonini olishga shaylanadi. Oshiq holida namoyon bo'ladigan bu manzarani shoir "beshafqat ko'zlaring jonimga o'q otishni kasb qildi, o'ylab qaragam, ko'zlaring bu kasbi bilan meni jonimdan mahrum etishni maqsad qilgan" deyish orqali ustalik bilan tasvirlaydi. Bu baytda ham xuddi yuqoridagi kabi "ey, qoshi yo" يا قاشى يا murojaati istioraviy san'at mohiyat kasb etib, *yor, suyukli qiz* ma'nolarini anglatgan. Bu murojaatning istioraviy ahamiyati quyidagi baytda ham yaqqol namoyon bo'lgan:

Chun o'qungdin har boshodur katra suv, ey, qoshi yo,
Sendin o'tluq ko'ngluma juz tiyri boron istamon.

[Navoiy 1989, 277].

Baytda shoir yordan jafu ko'rgan ko'ngliga murojaat qilib, deydi: "Ey qurbonlikka mahkum etilgan ko'ngil, ul yorning muruvvatidan umidingni uz. U vafodan o'zini olib qochadi, sen ham undan uzoqlash, befarqlik yo'lini tanla!" Baytdagi "ul qoshi yo" birikmasi istioraviy tarzda ma'shuqani anglatishga xizmat qilgan.

Qaddi yo deklarni zor etmish hiloliy jom uchun,
Egma qoshingkim o'zi roki', o'zi mehrob erur.

[Navoiy 1989, 127].

Bu baytda ham yor go'zalligi oldida lol qolgan oshiq izhori tasvirlangan. Bunda shoir ma'shuqaga murojaat qilib deydi: "Ey yor, qaddi yoydek egilgan oshiqlaringga qara. Ular hilolga o'xshash egilma qadah (hiloliy jom, bu o'rinda yor qoshi) uchun jon berishga tayyor. Ularni bu ahvolga solgan sening qoshlaring, oshiqlarni avrab, asir qilgan, mehrob kabi mag'rur qad ko'targan qoshlaring!" Baytdagi "qaddi yodeklar" istioraviy tarzda oshiqlarni – yor visoliga mushtoq bechoralarni anglatmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, literonimlarning metaforik tarzda ko'chma ma'no hosil etishida *alif, yo* kabi harflar muhim o'rin va ahamiyatga ega bo'lgan.

Literonomik tashbih

Inson ongidagi bir narsaga xos belgi, jarayonni qiyos natijasida boshqa narsada ko'ra olish, tasavvur qilish qobiliyati insoniyat ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy tadriji uchun ulkan imkoniyatlar bergan. Shunday ekan, o'xshatish tafakkurning yangilikni qidirish va kashf etish borasidagi eng muhim vositalardan biri xisoblanadi. Biror predmetga baho berish, chog'ishtirish, o'xshash tomonlarini topish, mana shu topilgan predmet yoki hodisa bilan o'rtoqlashish xususiyati badiiy ijoddagi tasvir vositalaridan biri bo'lgan o'xshatishni keltirib chiqaradi. Badiiy tafakkur hamisha

yangilik topish yo‘lidan boradi. O‘xshatish mana shu yangilikka eltuvchi yo‘ldir. O‘xshatish hodisasiga aylangan arabiy harflar mumtoz adabiyotning g‘azal, ruboiy kabi nazmiy asarlarida badiiy tasvir vositasi sifatida muhim o‘rin tutadi. O‘xshatish uzvlari to‘rt elementdan tashkil topgan. Bu to‘rt element bir sodda gap doirasida ifodalanadi. Kichik shakl katta murakkab mazmun ifodasi uchun xizmat qiladi. Bu esa she‘rda narsa, hodisa, murakkab holatlarni ixcham, lo‘nda tasvirlab, yorqin obrazlar yaratish imkonini beradi.

Shuni aytish joizki, har qanday o‘xshatishning asosini o‘xshatilgan narsa, ya‘ni (o‘xshagan narsaga xos xususiyatlarning ramziy mujassami) tashkil etadi. O‘xshatishning poetik qimmatini o‘xshatish etaloni, timsoli belgilaydi. O‘xshatish timsoli esa aksariyat o‘rinlarda arabiy harflar orqali ifodalanadi. Mumtoz adabiyotda harfiy shakllarga qiyos usuli bilan yondashib, ulardan muhim ijtimoiy-siyosiy, ma‘rifiy-axloqiy g‘oyalarni ifodalashda mahorat bilan foydalanganlar. Alifbodagi to‘g‘ri, egri, yoysimon, doirasimon shaklli harflar turli o‘xshatishlar yaratishda asos bo‘lgan. Jumladan, ma‘shuqaning tik qomati «alif» ا harfiga, egik qomati «dol» د harfiga, qoshlari «yo» ي yoki «nun» ن harfiga, sunbul sochlari «lom» ل yoki «jim» ج harfiga, tishlari «sin» س harfiga, og‘zi «mim» م harfiga, ko‘zlari esa «ayn» ع harfiga o‘xshatilgan. Bu harfiy o‘xshatishlar orqali oshiq yoki ma‘shuqaning ko‘rinishi aniqroq va ta‘sirchanroq tasvirlashga erishilgan.

Ey, alifdek qomating mayli buzulg‘on jon aro,

Ganji husnung javhari bu xotiri vayron aro [Navoiy 1989, 81].

Tavsifi: “Ey yor, alifdek qomating mening buzilgan jonimdadir, husning xazinasining gavhari esa mening vayrona xotiramdadir”. Baytda yor qomati «alif» harfining shakliga o‘xshatish orqali namoyon bo‘lgan. Shoir alifning jon ichida (جان) joylashganiga ishora qiladi.

Zarvaraqdin yo kibi qoshingda zevarmu ekin,

Yo magar mushkin hilol ustida axtarmu ekin.

[Navoiy 1989, 273].

Shoir ushbu baytda aytmoqchi bo‘lgan fikr quyidagicha: “Zarvaraqdan hosil bo‘lgan qoshing kamonmi, zevarmi yoki mushkin hilol ustida tovlanuvchi yulduzmi?” «Yo» ي harfining yozuv ko‘rinishi yoysimon bo‘lganligi sababli bu holatni shoir “yo” ي harfining shakliga, ko‘rinishiga o‘xshatgan. Tashbih “kibi” yordamchi so‘z orqali ifodalangan. Binobarin, yorning qoshiga nisbatan «yo kibi» ifodasining qo‘llanishi tashbehning yorqin namunasi.

Nun boshida shamra' yanglig'dur qoshing uzra girih,
Oraz uzra nuqta mislidur uzoring uzra xol [Navoiy 1989, 279].

Tavsifi: "Qoshing ustidagi tuguncha "nun" ن ustidagi nuqtaga o'xshaydi. Yuzingdagi xol esa "oraz" عارض so'zidagi "zod" ض harfidagi nuqtaga o'xshaydi. So'zlardagi harflarning ko'rinishi va imloviy xususiyatlari orqali juda chiroyli so'z o'yini hosil bo'lgan. Qosh "nun" ن harfiga, nuqtasi esa yor yuzidagi xolga qiyoslangan. Qiyos uchun tanlangan uzv aniq, ixcham timsol orqali ifodalangan.

Qadmudur bu yo erur shingarf ila yozg'on *alif*,
Belmi yo torski, la'l ichra anga taskin erur [Navoiy 1989, 106].

Tavsifi: "Bu qadmi yoki qizil bo'yoq bilan yozilgan alif harfimi? Bu belmi yoki la'ning ichidan joy olgan tormi?" *Alif* harfi to'g'ri va ingichka yoziladi. Shoir tashbeh san'atidan foydalanib, harf shaklini yorning nozik qomatiga qiyoslaydi.

Yozilg'on jon oningdekkim *alifsiz* nuqtasiz bo'lmas,
Erur xolu qading naqshi bu zoru xasta joninda.

[Navoiy 1989, 303].

Mazmuni: "Jon جان – alifsiz, nuqtasiz bo'lmaydi. Xuddi xoling va qaddingning naqshi mening jonimda bo'lganidek". Shoir bu o'rinda «jon» جان so'zi tarkibidagi «alif» ا hamda «jim» ج va «nun» ن harfidagi nuqtalarga ishora qilgan. Shoir tashbeh san'atidan foydalanib, "alif" ا harfini qomatga, «nun» ن va «jim» ج harfidagi nuqtalarni esa yorning xoliga o'xshatgan.

Qomatim *dolu* yoshim gulrang erur, to noz ila,
Dolugul tekkan niholi uzra orom aylading [Navoiy 1989, 202].

Mazmuni: "Nozli yor gullab yashnagan nihol ostida orom olgan vaqtda mening qomatim «dol» د , ko'z yoshim esa gulrang bo'ldi". Birinchi misradagi «dol» harfining yozilish shakli bukik bo'lganligi uchun oshiq qomatiga o'xshatgan. Ikkinchi misradagi *dolugul* so'zi *naqsh* ma'nosida qo'llangan. Aytilganidek, baytda shoir yordan jafo ko'rgan oshiqning qomatini egik «dol» د harfiga qiyoslaydi. Harf nomi bu o'rinda ko'chma ma'no hosil etgan. U qiyos uchun timsol vazifasini bajargan. Harfning tashqi belgisi asosida hosil etilgan majoziy ma'no yangi stilistik imkoniyatni yuzaga chiqarishda muhim vosita bo'lgan.

Tahlil natijalariga ko'ra, "alif" ا harfining yozilish shakli *to'g'ri, xushbichim tik qomat*, "dol" د , "yo" ی , "nun" ن harflari esa *egik, bukilgan* ko'chma ma'no uchun xoslangan. O'zbek mumtoz adabiyotda uslub rang-barangligini ta'minlash maqsadida harfiy

o'xshatishlarga alohida vazifa yuklanganligi ko'rinadi. Har bir harfiy o'xshatish ma'lum bir badiiy maqsad bilan qo'llanganligi, ularning til jihatidan o'ziga xos, betakror ekanligi ko'zga yaqqol tashlanadi.

Literonomik tazod

So'z san'ati takomilida yetakchi badiiy usullardan biri tazod "zid qo'yish", "qarshilantirish"ga asoslanadi. "Badoyi' us-sanoyi'"da tazodga "Lug'atta bir-biriga dushmanlik va nomuvofiqlik qilmoqtur. Mutaqobil nimalarning zikrindagi husniga tazodu inkor sabab bo'lgani uchun bu san'atqa tazod deb nom quyubtirlar," deya ta'rif beriladi [Husayniy 1981, 128-129].

Baytda bir-biriga zid tushunchalarni ifoda etuvchi so'z yoki iboralarni ma'lum bir munosabat nuqtai nazaridan ishlatish tazodni vujudga keltiradi. Bu san'at ijodkorga turli ziddiyatlar bilan o'tgan murakkab turmushning badiiy lavhalarini yaratish imkoniyatini beradi. O'zbek adabiyotida ko'plab lirik shoirlarning maydonga chiqishi va kamoloti poetik usullar taraqqiyotida ham yangi bosqichni yuzaga keltirdi. Shu bilan bir qatorda, yangi badiiy tasvir vositalari paydo bo'lishi va shakllanishi uchun zamin hozirladi, mavjud usullarning lirik she'riyat xususiyatlari taqozosi bilan yangi-yangi qirralar paydo qilishi uchun katta sharoitlar yaratdi. Binobarin, Alisher Navoiy she'riyatida tazod san'atining avval kuzatilmagan rang va ohanglarda qo'llanilishi bilan bog'liq mahoratni yuqorida qayd etilgan izlanishlar va takomillashish jarayoni-ning hayotbaxsh mahsullari sifatida baholash mumkin. Masalan,

Firoq ichra *alif*dek qaddima g'am tog'ini yuklab.

Uhud ostidagi *dol* etsa, jismi notavonimni [Navoiy 1989, 394].

Shoir bu baytda an'anaviy tarzda "alif" ا va "dol" د harflarini o'zaro zid qo'yish orqali tazodning betakror namunasini yaratgan. Qo'llangan usulning betakrorligi shundaki, murojaat etilgan harf nomlari tazod uchun vosita bo'libgina qolmay, firoq yuki ostida qolgan oshiq qiyofasining mubolag'ali tasvirini yaratish uchun ham xizmat qilgan. Shu tariqa nisbatan sodda ko'ringan an'anaviy harflar vositasida nafaqat tazod, balki mubolag'aning g'uluvv darajasi hosil bo'lishiga erishilgan.

Qayda mumkindur *alif*dek chiqmoq eldin xossakim,

Kavn aro olti jihatdin qolmisham andoqki *vov*.

[Navoiy 1989, 294].

Mazmuni: "Alif kabi yig'indan tashqari ("el" ايل so'zida alif harfi so'z boshida kelib, alohida ko'rinish orqali yoziladi) bo'lmoq

qayerda? Yer, osmon, shimol, janub, sharq (kun chiqar), g'arb nomlari bilan yuritiluvchi olti unsur ichidaman, ulardan uzilolmayman. Inchunin, "kavn" كون (kun) so'zidagi "vov"dek و hech qayoqqa ketolmayman". Mazkur baytda tazod "alif" ا va "vov" و harflarining imloviy xususiyati orqali namoyon bo'lgan. Shoir asosiy e'tiborini "alif"ning "el" ايل so'zida alohida yozilishiga va "vov"ning "kavn" كون so'zi o'rtasida kelishiga qaratgan. Bu, albatta, go'zal poetik uslubni ta'minlash sharoitini yaratgan.

Tahlillar jarayonida ayon bo'lganidek, harfiy tazodning vujudga kelish omili sifatida harf shakllarini o'zaro zid qo'yishni ham, ular mazmun-mohiyatini zid qo'yishni ham nazarda tutish mumkin. Aslida harf shakllarini zid qo'yish ular mohiyatini zid qo'yishga asoslanadi. Zotan, mazmunsiz shakl bo'lmaganidek, shaksiz mazmun ham voqelanmaydi. Shu bois tahlilga tortilgan dastlabki ikki baytdagi ochiq shakliy qiyosni ham, uchinchi baytdagi mantiqiy-ma'noviy qiyosni ham bayt mazmuni vujudga keltirganligini e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Bu esa, Alisher Navoiyning tazod badiiy san'atining nisbatan murakkab namunalarini yaratishda o'ziga xos mahorat egasi bo'lganligini yaqqol namoyon etadi.

Literonomik tashif

Muammo sharq adabiyotida keng qo'llangan janrlardan biridir. U arabcha so'z bo'lib, «ko'r qilingan», «yashirilgan» degan ma'nolarni bildiradi. Muammo janri Sharq adabiyotida uzoq tarixga ega. U XV asr o'zbek adabiyotida keng rivojlangan. O'zbek adabiyoti tarixida bu janrni boshlab berganlardan biri Alisher Navoiydir. Shoirniig «Mufradot» asari muammoshunoslik tarixida yangi bir sahifa bo'ldi. Navoiy bu janrni nafaqat nazariy, balki amaliy tomondan ham rivojlantirgan, mukammallashtirgan ijodkordir. Sadridin Ayniy bu haqda shunday deydi: «Kitobi Navoiy muvaffaqiyatnoq baromad, chunki u yak qoidaro bayon karda dar pasi vay misolashro nishon medod ki kushodani on muammo bo qoidahoye, ki hanuz talaba nadida ast, ehtiyoj nadosht» [Ayniy 1963, 87].

Adib muammo masalasiga oid chalkashliklarga barham berdi va unga doir qoidalarni tartibga soldi. Darhaqiqat, Navoiygacha ham bu janrda qalam tebratganlar bo'lgan. Chunonchi, Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurahmon Jomiy kabilar fors-tojik adabiyotida bu janr doirasida o'z fikr qarashlarini bayon etganlar. Ammo ularning asarlari ancha murakkab tarzda yozilganligi, kitobxonning o'zlashtirilishi qiyinligini nazarda tutib Navoiy mazkur

asarini yozgan. Alisher Navoiy asarining oldin yozilgan shu xil asarlardan afzalligi shundaki, shoir muayyan masalaning nazariy tomonlarini har tomonlama tahlil qilib bergandan so'ng, albatta, aytilgan nazariy fikrini misollar asosida dalillagan. Bu masalaning mohiyat-mazmunini oson va qulay tushunishga olib kelgan. Sadridin Ayniy bu xususda shunday deb yozgan: «Muvaffaqiyai asari Navoiy ba darajas rasid, ki Jomi kitobxoi xud va kitobxon ustodoni digari in janro boyak su monda «Mufradot» ro bo pisari xud Ziyouddin Yusuf kitobi darsi karda xonond». Navoiy muammo janrining nazariy va amaliy masalalariga diqqat qilib, uni ilmiy jihatdan to'g'ri talqin qilgan. Shuning uchun adabiyotshunos olim, A.Hayitmetov: «Hozirgi vaqtda uni nasriy asar deb emas, balki ilmiy traktat deb atash muvofiqdir», deb uqtirgan [Hayitmetov 1959, 95].

Muammo badiiy tafakkurning mevasi, badiiy so'z san'atining muhim vositasidir. Alisher Navoiy bu janrning ustalaridan biri sifatida tan olingan. Shoir g'azal, qasida, ruboiy, qit'a va dostonlarida muammo amallaridan keng foydalangan. U o'zining ilg'or fikrlarini pardali qilib ifodalashda mazkur badiiy san'atdan keng va o'rinli foydalangan.

Ayonki, tashif muammo amallaridan biri bo'lib, imo-ishoraga ko'ra ma'lum so'zdagi nuqtalar o'zgartiriladi, olib tashlanadi yoki nuqtalar qo'shiladi. Bu ishora asosan «hol» حال , «dur» در , «ashk» «shakl» , صورت «surat» , دانه «dona» , قطره «qatra» , گوهر «gavhar» , اشك «ashk» , مثال «misol» , نمونه «namuna» , شکل «shakl» kabi maxsus so'zlar vositasida ifodalanadi. Alisher Navoiy harfiy o'yinlar asosida tashifi vaz'i yoki tashifi ja'li uslublarini quyidagi baytida mohirona qo'llaydi:

Ko'zim yoruq tilar ersang, yoshurma xolingni,
Ki ko'r o'lur ko'z, agar nuqtasin nihon qilsang.

[Navoiy 1989, 185].

Mazkur baytda shoir tashifi ja'li uslubidan foydalanib, «ko'z» ز و ک so'ziga ishora qiladi, ya'ni «ze» (ز) nuqtali, agar nuqta olib tashlansa «re» (ر) ga aylanadi, ya'ni ko'z ز و ک ko'r كور bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

Xating ichinda labingning ikki xoli ne ajab,

Ikidur nuqta yozilur esa xat ichinda jon [Navoiy 1989, 335].

Ma'lumki, «jon» جان so'zidagi «jim» (ج) hamda «nun» (ن) harflari bir nuqta asosida yoziladi. «Ikki» so'zidagi ishora esa har ikki nuqtaning tengligidan kelib chiqadi. Bu baytda tashifi ja'li usuli qo'llangan. Baytda yorning tana a'zolaridan biri – xatt خت (lab ustidagi mayin tuklar) ta'rifiga diqqat qaratiladi. Shoir yor labi

ustidagi ikki xolni ta’riflab, labing ustidagi mayin tuklar yashirgan ikki nuqta «jon» so’zidagi ikki nuqtaga monanddir, deydi. Bu bilan yorning xattiga nisbatan jon bag’ishlovchilik sifati berilyapti. Shoir harfiy san’atning harf shakli va nuqtalariga ishora qilish usulidan mahorat bilan foydalanib, bayt botiniga ulkan ma’no jo etgan.

Nechukkim bo’lsa dil lafziga nuqta zul bo’lur hosil,
Mazallat ikki ayrilg’on kung’ulg’a yetti xolingdin.

[Navoiy 1989, 255].

Shoir tashifi vaz’i usulini qo’llab “dil” د ل so’zidagi «dol» د harfiga ishora qilib, nuqta qo’yilsa, u “zol” ذ bo’ladi, natijada «dil» د ل so’zi «zul» ذ ل ga aylanadi, demoqchi. Baytda harf san’atining nisbatan murakkabroq ko’rinishi qo’llangan. Harf san’atining nuqta qo’shish yoki olib tashlashga asoslangan bu ko’rinishi tashifi ja’li deb yuritiladi. Bu usul orqali shoir baytdagi «dil» د ل so’zini «zul»ga ذ ل aylantirib, ajoyib so’z o’yinini vujudga keltirgan. «Dil» so’ziga nuqta qo’yilsa *tuban ketish, tolesizlik* («zul»ning ma’nosi shunday) hosil bo’lganidek, ikki ko’ngilning hijroniga, iqbolsizligiga sening xoling sabab bo’ldi, demoqda oshiq. Bunda shoir yor xolini ta’rif manbayiga aylantirmay, aksincha, uning qora rangi bilan bog’liq ayriliq ma’nosiga alohida urg’u bergan.

Boshim uzra furqatning toshini ko’rsang bilgasen,
Nuqta zohir aylamish go’yo Navoiy uzra «nun».

[Navoiy 1989, 246].

Tavsifi: “Ey yor, sening hajring toshi boshim uzra qora dog’ kabi bo’ldi, bu go’yo mening ismim ustidagi (ya’ni, «Navoiy» so’zidagi birinchi harfga ishora) belgining nuqtasi, ya’ni «nun» harfidan tashbeh yaratish vositasi sifatida ustalik bilan foydalangan: «Navoiy» taxallusidagi «nun» ن harfining nuqtasi oshiq boshi ustida aylangan hajr toshiga o’xshatilayapti. Shu bilan birga bayt mohiyatida so’z o’yini – o’z-o’zini inkor etish orqali fikrni yana bir karra kuchaytirish ham bor. «Navoiy» نوائى taxallusi «nun» ن harfi ustidagi nuqta bilan mukammal bo’lgani kabi oshiq qiyofasi ham unga yor «hadya etgan» hijron azobi bilan mukammaldir. By o’rinda shoir ishqning azaliy qismati ekanligiga ishora qilmoqda.

Erur xoling xayolidin oqarg’on ko’zlarim go’yo.
Quyubtur qilki sun’ ul nuqtani ko’zlar qarosidin.

[Navoiy 1989, 357].

Ko’z oqarishi xushsizlikka, jonning tanani tark etishiga ishora. Shoir yorga bo’lgan samimiy sevgisini “Mening jon tark etgan

ko'zlarim holing xayolidan, ruxsoring shavqidan qayta yorishadi", – deyish orqali bayon etgan. Bu bilan oshiq umri ma'shuqa yodi bilan ma'no kasb etadi, demoqchi shoir. Baytda bundan ham kuchliroq fikriy zarba bor: shoir yorga qarata «Sen mendan uzoqlashma, chunki sendagi xol mening ko'zlarim qorachig'idan bino bo'lgan. Mendan uzoq ketsang, ko'zlarimdan nur, tanamdan jon ketadi», – deydi. So'zning imloviy xususiyatidan kelib chiqib aytsak, agar ko'z *كوز* so'zidagi "ze" ز harfi nuqtasiz yozilsa, u ko'r *كور* so'zi bo'ladi. Ana shu betakror fikr "xol" va "nuqta" tushunchalarini o'zaro qiyoslash asosida yuzaga chiqqan.

Chun dedim: «xoling bila ko'z mardumining xoli bor»,
Dedi ulkim «xol deysen, nuqtasiz ham xol erur».

[Navoiy 1989, 178].

Baytda shoir yor xolini ko'z mardumi (qorachig'i)ga o'xshatib, bu bilan avvalgi baytlarda nazarga tashlanganidek, ma'shuqa oshiq uchun ko'z qorachig'idek ardoqli va hayotbaxsh ekanligini yana bir karra ta'kidlaydi. Ammo baytning ikkinchi misrasida ma'shuqaning oshiq izhoriga javobi ham aks etgan. Harf san'ati imkoniyatidan foydalangan shoir ma'shuqa nutqini tashbeh bilan ziynatlash uchun tas'hif imkoniyatidan foydalanadi. Ma'shuqaning fikricha, oshiq izhorida mubolag'a bor. Chunki arab harflari orqali ifoda etilgan «dol» so'zida nuqta bo'lmaganidek, yor xolini qorachiqqa o'xshatishga ham hojat yo'q.

Literonomik qalb

"Qalb" arabcha so'z bo'lib, "o'zgarish, aksiga aylanish" degan ma'nolarni ifodalaydi. Bu she'riy san'at haqida Atoullloh Husayniy shunday yozadi: "Qalb lug'atta teskari qilmoqtur va istilohta andin iboratturkim, kalomdagi bir lafzning, jumlaning barcha harflarin teskari qilurlar yoki alarning ba'zi harflarin teskari qilurlar yoki kalom ul tarzda bo'lurkim, ani teskari o'qusa ushul kalom hosil bo'lur». Demak, ulug' she'rshunos fikricha, bayt yoki misrada teskari o'qilganda talaffuz jihatdan ikkinchisining aksi bo'lgan so'zlarni qo'llash qalb san'ati deb yuritiladi [Husayniy 1981, 58].

Qalb so'z tarkibi, harflar tartibi va yozuvga aloqador san'at bo'lib, misra yoki baytda qo'llanishi jihatidan 4 guruhga bo'linadi: maqlubi kull, maqlubi ba'z, maqlubi mujannah va maqlubi mustaviy. Qalb san'atining maqlubi kull turi bir-biriga teskari tarkibdosh so'zlarni qo'llash usulidir. Tarkibdosh so'zlardan birini teskari tarzda qo'llashi ikki so'z o'rtasida shakldoshlik, o'xshashlikni yuzaga

keltiradi. Misol:

Ruhga lam'asidin nuru safo,
Tobidin hurga yo'q sayru xafo [Navoiy 1989, 407].

Tavsifi: "Shu'lasidan ruhga nuru rushnolik yo'q, haroratidan hurga na pinhon bo'lishga, na sayr etishga imkon yo'q." Baytdagi "ruh" روح va "hur" حور so'zlari tarkibdosh bo'lib, baytda ularni teskari qo'llash orqali qalb san'ati vujudga keltirilgan.

Vah, necha tortay ul oy dardu g'amin,
Yo g'amu dardi yo'q elling sitamin [Navoiy 1989, 247].

"Bevafo yorning dardu g'amini yutaymi yoki bedard xaloyiqning sitamini chekaymi?" – deydi shoir bevafo yor va befarq xaloyiq jabridan shikoyat qilib. Baytdagi «oy» va «yo» so'zlarining yozuvdagi holat tarkibdosh va teskari shakldoshdir. Ba'zan shoirning sof turkiy so'zlar asosida ham qalb badiiy san'ati yaratganligining guvohi bo'lamiz:

Quvvat ahliga hamovard kelib,
Lek dard ahliga hamdard kelib [Navoiy 1989, 431].

Baytda maqlubi kull ko'rinishi mavjudligini birinchi misradagi umumturkiy «kel» كیل so'zining keyingi misrada arabiy «lek» ليک tarzida qo'llanishi misolida kuzatish mumkin. Shoir baytda zaif, dard-u g'amga mubtalo kishilarga ko'mak qo'lini cho'zish, hamdard bo'lish kerakligi haqida fikr yuritgan. Bu san'atning ikkinchi turi *maqlubi ba'z*dir. Bu san'at turiga Atoulloh Husayniy shunday ta'rif beradi: «Ba'zi harflarning tartibida bir oz ixtilof bo'lgan ikki yoki andin ortiq lafzni keltirmaqdur» [Husayniy 1981, 58].

Degach abjad boshiga evrulurlar
Qamar birla quyosh, ya'ni jadu ab [Navoiy 1989, 45].

Shoir *abjad* اجد so'zini o'zak qismlarga ajratganda "jadu" جد "ab" اب bo'ladi, ya'ni biri oy, biri quyosh – bobo va ota bo'lishini ta'kidlaydi. Bunda shoir abjad hisobi mantig'idan kelib chiqib, bu hisob bilan ish ko'rgan kishi oy va quyosh bilan, ya'ni bobo va ota bilan yuzma-yuz bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Darhaqiqat, yillar, vaqt hisob-kitobi bilan shug'ullangan kishi, shubhasiz, ajdodlar (ota-bobolar) bilan yuzma-yuz bo'ladi. Baytdagi "jadu" جد, "ab" اب arabcha so'z bo'lib, "bobo va ota" ma'nosini ifodalasa, "abjad" اجد so'zi 8 ta minemonik (uydirma) so'zning birinchisi va shu minemonik so'zlar majmuyining nomidir. So'z tartibi, tarkibi yoxud harflar tartibi bir xil bo'lgan so'zning yozilishi bilan aloqador jihatlar,

imloviy xususiyatlar (harflarning o'rnini almashtirish) qalb badiiy san'atida namoyon bo'ladi.

Literonomik tamsil

Tamsil arabcha so'z bo'lib "misol keltirish, o'xshatish" degan ma'noni bildiradi. Baytning ilk misrasida ifodalangan fikrni dalil sifatida ikkinchi misrada hayotiy bir hodisani misol qilib keltirishga asoslangan ma'naviy san'atdir. Birinchi misradagi fikr bilan keltirilgan misol o'rtasidagi munosabat, mantiqiy aloqa ko'pincha qiyosiy yo'nalishda bo'lib, shoir diqqati badiiy tafakkur bilan hayotiy voqelik orasidagi o'xshashlikka qaratilgan bo'ladi. *Tamsil* badiiy san'atida birinchi misrada aytilgan fikr ikkinchi misrada dalillanadi. Badiiyatda dalillash san'atining vazifasi juda katta. Y.Is'hoqov tamsil san'atining ikki xil ko'rinishi mavjudligini qayd etadi:

1. Tamsiliy munosabat mazkur bog'lanishning sababiy ildiziga ishora qiluvchi so'zlar vositasida yuzaga chiqadi: *chunki, ne tong, ne ajab, negakim* (qisqargan formasi - *ki, kim*), *nedinkim* va hokazo.

2. Intonatsiya yo'li bilan bog'lanish. Tamsil san'atining haqiqiy namunasi hech qanday vositasiz tamsiliy bog'lanishga daxldor misra yoki baytlarni yonma-yon qo'yish orqali yuzaga keladi. Yevropa adabiyotshunosligida bu psixologik parallelizm deyiladi [Исхoқoв 2006, 76]. Bu hodisa haqida Shams-i Qays quyidagilarni yozadi: "Bu istioraning misol yo'llug' navidur, ya'ni shoir bir fikrga ishora qilmoqni istaganda o'zga bir ma'noni bildirguchi bir necha lafzni keltirur va ani maqsaddagi fikrning misoliga aylantirur va o'z fikrin ushul misol bila ifoda qilur" [Husayniy 1981, 220]. Navoiy mazkur badiiy san'atdan keng foydalanib, yuksak badiiy lavhalar yaratgan. Misol:

Zulfining tobini mashshotadin ochmoq emas imkon,
"Dol" yo "lom" ni kim yozg'on ekan, daf' ham aylab.

[Navoiy 1989, 35].

Baytda yor zulfi bilan harflarning yozilishi qiyoslanib, birinchi misrada yorqin badiiy tasvirga erishilgan. Ya'ni ma'shuqa zulfining qayrilganlik holati harflarning yozilishiga ko'chirilgan. Baytda qo'llangan tamsil san'ati ikkinchi misradagi harflarning yozilishi hamda yor zulfi o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan.

Davr ham qildi qaddingni go'shaye tut aso
Negakim, dard o'qbo'lur, zohir alif yondoshsa *dol*.

[Navoiy 1989, 282].

Mazmuni: “Hayotning azoblaridan qadding bukilsa, hassaga tayangin. “Dol” د harfi bilan “alif” ا harfi yonma-yon keltirilsa, “dard” bo’ladi. Yonma-yon keltirilgan harflardan “dol” د so’zi hosil bo’ladi”. “Dol” arabcha so’z bo’lib *dard* degan ma’noni bildiradi. Aytilganidek, mumtoz adabiyotda tik qomat “alif” harfiga, egik qomat esa “dol” harfiga qiyoslanadi. Har ikki harfdan hosil bo’lgan so’zdan esa jism egiladi. Qiyos o’rtasidagi o’zaro mutanosiblik, mantiqiy bog’lanish va harfiy muvofiqlik tamsil san’atini vujudga keltirish uchun zamin bo’lgan. Bu o’rinda alif ا va dol د harflari ham o’z ma’nosida, ham ko’chma ma’noda qo’llangan.

Literonomik tajnis

Tajnis jinsini, shaklini bir xil qilish, ya’ni jinsdoshlashtirish bo’lib ilmiy atama sifatida baytda ikki yoki undan ortiq shakldosh so’zdir.

Sharq mumtoz adabiyotshunoslaridan Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr fi-daqoyiq ush-she’r”, Shamsuddin Roziyning “Al-mu’jam”, Nosiriddin Tusiyning “Me’yorul-ash’or”, Atoulloh Husayniyning “Badoyi’-us-sanoyi” asarlarida tajnis san’atiga katta o’rin ajratilgan. Tajnis yuqorida sanalgan adabiyotlarda turlicha tavsiflanadi. Masalan: “Xadoyiqus-sehr” asarida tajnis *tajnisi tomm* va *tajnisi noqisga* [Vatvot 1987, 53]. “Al-mo’jam” asarida *tajnisi tomm*, *tajnisi noqis*, *tajnisi murakkab*, *tajnisi mo’zdavaj*, *tajnisi mutarraf* va *tajnisi xattiga* [Roziy 1991, 64], “Me’yorul-ash’or” asarida *tajnisi tomm* va *tajnisi noqisga*, “Badoyi’-us sanoyi” asarida *tajnis lafziy* va *tajnisi g’ayri lafziyga* bo’linadi [Tusiy 1992, 86].

O’zbek mumtoz adabiyotshunosligida tajnis xususiyatiga oid nisbatan mukammal ma’lumot Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog’a” asarida keltirilgan. Bu asarda badiiy san’atlarning 97 turi arab, fors-tojik va o’zbek shoirlari ijodi misolida tahlil etiladi [Tusiy 1992, 97]. Asarda tajnisni *tomm*, *zoyid*, *noqis*, *murakkab*, *mutarraf*, *mukarar* va *xatt* turlari xususida batafsil ma’lumot beriladi. Yuqoridagilardan ko’rinib turibdiki, tajnis turli manbalarda turlicha tavsif etilgan. Tajnis turlarini aniqlash va ularni faktik materiallar bilan tasdiqlash shuni ko’rsatadiki, Navoiy she’riyatida uning 12 ga yaqin turi mavjud bo’lib, bu turlar haqidagi nazariy ma’lumot “Badoyi’-us sanoyi” asarida uchraydi. Unda so’zlarning tuzilishi, tarkibi, undoshlarning talaffuz xususiyatlari, so’zlarda tovush orttirilishi, tushishi yoki almashinishi bo’yicha nazariy ma’lumotlar keltirilgan.

Tajnisi tommda ikki va undan ortiq so’zlar shaklan bir xil

bo'lib, ammo ular boshqa-boshqa ma'nolarni anglatadi. Tajnisi tommning mustavfiy va mumosil turlari mavjud. Tajnisning bu turlari Atoullloh Husayniyning "Badoyi'-us-sanoyi'" hamda Anvar Hojiahmedovning "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya" risolalarida izohlangan [Hojiahmedov 1998, 66-74].

So'z shakllarining o'xshashligi, ma'nolarining o'zgachaligi omonimik hodisadir. Tajnisi tomm omonim so'z, tajnisi zoyid omomorfema, tajnisi muzori' omofon, tajnisi xatti va noqis omograf, tajnisi murakkab omofoma, tajnisi muvvasahlalar omofonlarga aloqadordir. Tajnisi noqisda 2 ta, ya'ni omografiya va omofoniya hodisalari uchraydi. Endi sanab o'tgan tajnis turlarini har biri ustida alohida-alohida to'xtalamiz.

Tilda so'zlar xilma-xil xususiyatlarga ega bo'ladi. Ma'lum bir tushunchani yoki tasavvurni bir so'z emas, balki bir necha so'z ham ifodalab kelishi va aksincha, birgina so'z orqali bir necha tushuncha yoki tassavur ifodalanib, turli ma'no anglashilishi mumkin. Omonimlar badiiy ijodda tasvir vositalaridan biri sifatida ishlatiladi va shu yo'l bilan o'ziga xos so'z o'yini (tajnis) hosil qilinadi. Ma'no jihatidan har xil, ammo shakli bir xil ikki so'zni keltirish, ular vositasida muayyan fikr lavha yoki timsolni ta'sirchan ifodalash tajnisga xos xususiyatdir. Omonimlar tajnis san'atining asosini tashkil etadi. Ular bir so'z turkumi yoki turli so'z turkumi doirasida voqe' bo'ladi.

Bir so'z turkumi doirasida omonimlar tajnisi mumosil deb atalsa, bir necha so'z turkumiga tegishli omonimlar ilmi bade'da *tajnisi mus-tavfiy* deb nomlanadi. Buni Atoullloh Husayniy quyidagicha izohlaydi: "Ba'zi arab fusahosi bir so'z turkumiga oid bo'lgan ikki shakldoshdin, ya'ni ikki ism yoki ikki fe'l yoki ikki ko'makchidan iborat tajnisi tommni ikki shakldoshning mumasaloti va alarning turkumdoshligi jihatidin tajnisi mumosil deb atabturlar. Bir turkumga oid bo'lmagan, ya'ni ismi fe'l, ismu ko'makchi, fe'lu ko'makchidin iborat ikki shakldoshtin iborat tajnisi tommni ikki turkumdagi so'zlardin istifoda etilgani uchun tajnisi mustavfil derlar". Alisher Navoiy ijodidan tajnisi tommning xilma-xil namunalarini uchratamiz.

Kulma ham qadimg'akim, yuklansa ishqing qof aro,
Ishq ostida yozilhon "qof" dek ham topqasen.

[Navoiy 1989, 382].

Baytdagi "qof" I ot, tog' nomi; "qof" II ot, harfning nomi (*ishq* so'zidagi oxirgi harfga ishora qilingan). Ko'rinib turibdiki, jinsdosh so'zlar tarkib, talaffuz jihatidan bir xil, ammo ma'nolari turlichadir. Demak, tommning *mumosil* turi bir so'z turkumidagi so'zlarning

omonimik munosabatiga asoslangan. Shuningdek, Alisher Navoiy lirikasida *tajnisi mustavfiy* turi ham uchraydi:

Ey Navoiy, demakim qilmasen ul oy ashk.
Hozir ul emdi, metay, hozir o'lub chun qildi

[Navoiy 1989, 360].

Baytdagi "hozir" حاضر so'zlari hamjinsdir, ammo so'zlardagi urg'u turli bo'g'unlarga tushgan. "Hozir" I shu vaqt; shu zamon, hozir; "hozir" II tayyor; huzurida bor, degan ma'nolarni anglatadi.

Ey Navoiy mu'taqidsen, qayda ko'rsang pok yuz.
Yuz kishida yo'q ekan, bir sen kibi pok e'tiqod.

[Navoiy 1989, 66].

Baytdagi "yuz" يوز so'zlari shakldosh: "yuz" I ot, chehra, aft, bashara; "yuz" II son, miqdor ma'nosini ifodalaydi.

Tajnisi noqis

"Noqis" arabcha so'z bo'lib, nuqsonli, kamchiligi bor, degan ma'noni anglatadi. Tarkibidagi harflar soni, turi va yozilish tartibi bir xil bo'lib, talaffuzi esa farqli bo'lgan shakldosh so'zlarni qo'llashga asoslangan san'at tajnisi noqis deb yuritiladi. A.Husayniy bu san'at turini: "Ani tajnisi muxtalif va tajnisi muharraf derlar. Ul lafzning harflar turi va tartibida muvofiq bo'lib, xarakotu sukunot, tashdidu taxfif, maddu qasrdin hosil bo'ladigan shaklda turlicha bo'lmog'idin iborattur" – deb ta'riflaydi.

Bu turda yozuv, imlo asos qilib olinib, unilarning tushishi va ikki shakldosh so'z tarkibidagi undoshlarning aynan bir xil bo'lishi nazarda tutiladi. Imloning bu jihatlari badiiyatda chiroyli so'z o'yinlarini hosil qilishga xizmat qiladi. Alisher Navoiy san'atiing bu turidan unumli foydalanib, yuksak badiiyat namunalarni yaratgan. Misol:

Raqibu vasl no'shi menu hijron neshi, vah rahm et.
Oni hamki gahi o'ltur, meni hamki gahi tirgul.

[Navoiy 1989, 116].

Baytdagi "nesh" va "no'sh" so'zlari arab imlosida bir xil yozilsada, biroq ular turli xil talaffuz etiladi. Unli tovushlardagi mana shu farq nuqsonli deb yuritiladi.

Qo'ydi gulgun muhrlar jon pardasida qon ila.
Vahki, solur mehri yo gulmu ekin dastorida.

[Navoiy 1989, 84].

Baytdagi “mehr” مهر va “muhr” مهر so‘zlari uch undosh asosiga yoziladi. So‘z shakllari bir xil, ammo harakatlarida farq bor xolos. Adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov bu turni *tajnisi muharraf* deb ko‘rsatadi [Sarimsoqov 1971, 85]. A.Husayniy esa tajnisning bu turini *muxtalif* va *muharraf* deb ataydi.

Tajnisi xatti

Tajnisi xattida so‘zlarning arab imlosida nuqtalardan tashqari to‘la mosligi, ya‘ni baytdagi ikki so‘zning bir belgi asosidagi harflardan tashkil topishi nazarda tutiladi.

Oshuq o‘ldum, bilmadim, yor o‘zgalarga yor emish.

Olloh-olloh ishq aro mundoq balolar bor emish

[Navoiy 1989, 151].

Baytdagi qofiyadosh “yor” يار va “bor” بار so‘zlarining yozilishiga diqqat qilinsa, “yo” va “be” bir belgi asosida yoziladi, biroq ular nuqtalarning soni jihatidan farqlanadi.

Chun qo‘yarmen ul jahon oroyishi bazmiga yuz.

Aysh bazmin, sokiyo bog‘i jahon oroda tuz [Navoiy 1989, 117].

Baytdagi “yuz” يوز va “tuz” توز so‘zlari qofiyadosh sanaladi. So‘zlardagi birinchi harflarni yozilishigaez‘tibor qaratilsa, “te” va “ye” tovushlari uchun bir xil belgi asos hisoblanadi. Darhaqiqat, arab va fors harflari 16 shakldan iborat bo‘lib, shu belgilardan 32 ta harf yasaladi. Yuqoridagi misollarimizdan ko‘rinib turibdiki, o‘xshash belgilar asosida (nuqtalarning o‘rni va soni hisobga olinmasa) shakldosh harflar yuzaga kelib, poetikada tajnisi xatti ataluvchi hodisani yuzaga keltiradi.

Xulosa

Literonimlarning she‘riy san‘at tizimida qo‘llanilishining tadqiqi natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Literonimlar she‘riy san‘atlarning istiora, tashbih, qalb, tamsil, tazod va tajnisning bir necha turlarida juda keng qo‘llaniladi. Ular o‘z ma‘nosida ma‘lum bir harfga, ko‘chma ma‘noda esa insonning turli uzvlariga ishora qilib kelgan.

2. Navoiy she‘riy asarlaridagi literonimlarning ko‘chma ma‘nolari kitobxonlarning fikrlash qobiliyatini va estetik didini o‘stirishga xizmat qilishini to‘g‘ri anglagan. Shu bois u o‘z asarlarida badiiy san‘atning harflar bilan bog‘liq deyarli barcha turlarida literonimlardan keng foydalangan. Shoir o‘zidan oldingi ijodkorlarning harfiy badiiy san‘atdan foydalanish an‘analari bilan

cheklanib qolmay, uni boyitdi va takomillashtirdi.

3. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, literonimlardan *alif, dol, nun, yo, qof, ayn, jim, sin, mim* ʔ kabi harf-literonimlar ko'chma ma'no hosil qilishda sermahsul ekanligi ma'lum bo'ldi. Alisher Navoiy badiiy asarlarida: a) *alif* harfi oltita ko'chma (*tik qomat, bir raqami tushunchasi, kiprik, barmoq, xol, Alloh, besavodlik*) ma'noda; b) *dol* harfi to'rtta majoziy (*egik qomat, gajak, dalolat qiluvchi, yo'l ko'rsatuvchi*) ma'noda; v) *jim* ʔ harfi bitta ko'chma (*zulf*) ma'noda; g) *lom* harfi bitta ko'chma (*yor gajagi*) ma'noda; d) *mim* ʔ harfi ikkita ko'chma (*yorning og'zi, ilonning dami*) ma'noda; ye) *yo* ʔ harfi ikkita ko'chma (*egilgan qomat, yorning qoshi*) ma'noda; yo) *nun* harfi ikkita ko'chma (*egilgan qomat, yorning qoshi*) ma'noda; j) *sin* harfi ikkita ko'chma (*tish, baliqning parrasi*) ma'noda qo'llangan.

4. Literonimlar, asosan, badiiy obrazning tashqi ko'rinishini tasvirlash vositasi sifatida juda keng qo'llanilgan. Harfiy san'at vositasida yorning ruhiy holati va ichki olamini aks ettirish nisbatan oz uchraydi.

5. Alisher Navoiy so'zni ko'chma ma'noda qo'llashda o'ziga xos bir yo'nalish, uslub yaratgan ijodkordir. Arab alifbosidagi harflarni ko'chma ma'noda qo'llash borasidagi mahorati, ayniqsa, alohida diqqat-e'tiborga molik. Bu borada shoirning barcha badiiy asarlarida ko'chma ma'no kasb etgan arabiy literonimlarni keng ko'lamda qo'llashi diqqatga sazovor bo'lib, u o'zidan oldingi ijodkorlar asarlaridagi ko'chma ma'noda qo'llangan arabiy harf nomlarini an'anaviy tarzda qo'llash bilan cheklanmasdan, uni boyitdi va takomillashtirdi.

Adabiyotlar

- Айний, С. 1963. *Куллиёт. Жилди II. Китоби якум. Душанбе: Дониш.*
Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. III жилд.
 Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1989. *Бадойиъ ул-васат.* Мукаммал асарлар тўплами.
 Йигирма томлик. Бешинчи том. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1989. *Наводур уш-шабоб.* Мукаммал асарлар тўплами.
 Йигирма томлик. Тўртинчи том. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. *Фавойид ул-кибар.* Мукаммал асарлар тўплами.
 Йигирма томлик. Олтинчи том. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1988. *Ғаройиб ус-сиғар.* Мукаммал асарлар тўплами.
 Йигирма томлик. Учинчи том. Тошкент: Фан.
- Ватвот, Рашиддин. 1987. *Мунтахаби "Таржимонул балоға" ва Хадойиқ ус сеҳр фи дақойиқуш-шеър.* Душанбе: Дониш.
- Исҳоқов, Ё. 2006. *Сўз санъати сўзлиги.* Тошкент: Заркалам.
- Носириддин, Тусий. 1992. *Меъёр ал-ашъор.* Душанбе: Ориёно.
- Розий, Қ. 1991. *Ал муъжам фи-маоирул ашъорул ажам.* Душанбе:

Адиб.

Рустамов, А. 1979. *Навоийнинг бадиий маҳорати*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.

Саримсоқов, Б. *Тажнис*. Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти.

Тарозий, А. 2002. *Фунун-ул балоға*. Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти.

Шайхзода, М. 1972. *Ғазал мулкининг султони*. Асарлар. 6 томлик. 4-том. Тошкент: Фан.

Ҳайитметов, А. 1959. *Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари*. Тошкен: Фан.

Ҳожиаҳмедов, А. 1998. *Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия*. Тошкент: Шарқ.

Ҳусайний, А. 1981. *Бадоеъус-саноеъ*. Тошкент: Фан.

Linguistics of literary names in Navoi's works

Mavluda Sharipova¹

Abstract

In the article, it is proved with relevant examples that artistic arts are the main factor determining the level of the work, the artistic thinking power and skill of the creator, the linguistic tools that create these arts are identified, the opinions are expressed about spiritual, verbal and spiritual-verbal arts based theoretically in Eastern literary studies, these artistic arts in the system, the place and importance of literary art is defined, the lexical-artistic features of literonyms in Alisher Navoi's poetic works are revealed, its literonomic metaphor, literonomic allusion, literonomic tazad, literonomic tasif, literonomic heart, literonomic simil, literonomic tajnis, tajnisi tomm, tajnisi imperfect, the role of tajnisi in the realization of artistic arts such as performance is determined, the skill of the poet in creating artistic arts using this literary name is proved with relevant examples, the place in the development of artistic arts is partially defined based on this literary name.

Key words: literonym, linguopoetics, letter, art, literature, simile, metaphor.

---

¹ *Mavluda B. Sharipova* – doctor of philosophy (PhD) in philological sciences, Turon Zarmed University.

E mail: sharipova.mavluda.57@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0656-0546

For citation: Sharipova, M. B. 2023. "Linguopoetics of literary names in Navoi's works". *Golden scripts* 3: 122 – 142.

References

- Ayniy, S. 1963. *Kulliyot*. Jildi II. Kitobi yakum. Dushanbe: Donish.
- Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. III jild. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1989. *Badoyi ul-vasat*. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Beshinchi tom. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1989. *Navodur ush-shabob*. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. To'rtinchi tom. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Favoyid ul-kibar*. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Oltinchi tom. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1988. *G'aroyib us-sig'ar*. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Uchinchi tom. Toshkent: Fan.
- Vatvot, Rashiddin. 1987. *Muntaxabi "Tarjimonul balog'a" va Xadoyiq us sehr fi daqoyiqush-she'r*. Dushanbe: Donish.
- Ishoqov, Yo. 2006. *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: Zarkalam.
- Nosiriddin, Tusiy. 1992. *Me'yor al-ash'or*. Dushanbe: Oriyoono.
- Roziy, Q. 1991. *Al mu'jam fi-maoirul ash'orul ajam*. –Dushanbe: Adib.
- Rustamov, A. 1979. *Navoiyning badiiy mahorati*. Toshkent: Adabiyot va san'at.
- Sarimsoqov, B. *Tajnis*. Toshkent: O'zbek tili va adabiyoti.
- Taroziy, A. 2002. *Funun-ul balog'a*. Toshkent: O'zbek tili va adabiyoti.
- Shayxzoda, M. 1972. *G'azal mulkinging sultoni*. Asarlar. 6 tomlik. 4-tom. Toshkent: Fan.
- Hayitmetov, A. 1959. *Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari*. Toshken: Fan.
- Hojiahmedov, A. 1998. *She'riy san'atlar va mumtoz qofiya*. Toshkent: Sharq.
- Husayniy, A. 1981. *Badoye'us-sanoye'*. Toshkent: Fan.